

Balogh Tibor:

ÉRTÉKELSAJÁTÍTÁSRÓL ÉS AZ ÉRTÉKREND STRUKTURÁLÓDÁSÁRÓL

(T é z i s e k)

1. Az értékek elsajátításának és elrendeződésüknek folyamatait elemezni kívánva mindenekelőtt azt célszerű hangsúlyoznunk: a személyiség értékrendjének kialakulását olyan, genetikai diszpozíción alapuló történelemnek véljük, amely a szocializálódással konkretizálódik. Az iménti kijelentés első egységének kifejtésétől ez alkalommal eltekintünk, nem fejtjük ki tehát azt, hogy mennyire érezzük elfogadhatónak és lényegesnek azokat a fiziológusok által napjainkban oly gyakran hangoztatott modellálási kísérleteket, melyek - végső soron, s filozófiai alapjaikat illetően - egy platóni-kanti apriorizmus feltételezésével adnak magyarázatot alapvető értékek megjelenésére. /A hazai irodalomból talán elegendő Grastyán munkásságának ezirányú eredményeit felidézni./

2. Jogosnak tartjuk Váriné etimológiai jellegű fejtegetését, amely szerint már a fogalom maga /tudniillik a szocializáció fogalma/ félrevezető. Azt az előfeltevést hajlamos ugyanis sugallni, hogy az individuum - egy bizonyos életkorig - pusztán biológiai adatokkal adekváta leírható lény, s ezen leírásához csak életkorának előrehaladásával kell hozzászerkesztenünk a társas-társadalmi környezet nyomásának hála, megjelenő paramétereit. Ígyképpen a társas-társadalmi - egy ideig legalábbis - független lenné az individuumtól, s a társas-társadalmi értékek is transzcendensek volnának.

Az imént említett merevségen mintha oldani lenne képes Mead felfogása: szerinte a kölcsönhatásból /az interakcióból/ célszerű kiindulnunk - a társadalmat aktuálisan reprezentáló csoportok, s az egyén közötti interakciók szocializálnak. Mindehhez persze tudomásul kell vennünk azt is, mit hoz magával pszichofiziológiai adottságként az egyén! S az individuális különbségek egy nem elhanyagolható hányada ebből is fakadhat /pl. introverzió - extravertió/.

3. Az interakció a termelés folyamatában, közvetítő /objektívációs/rendszerek által valósul meg. Különösen fontos minimális objektívációs rendszerként a nyelv /vö. Lacan/, s az anya-gyermek kapcsolat. Az anya-gyermek kapcsolat alakíthatja ki igazán látványos formában az azonosulási készséget, amely család-gyermek kapcsolattá, a kortárs-csoportokat is asszimiláló, vonatkozási csoportokat is kialakító alakzattá szélesedik. Nagyon szembe etűnő itt - a nyelvhez hasonlóan - a szelekció és a strukturálódás: az tehát, hogy az ember válogat és egy-ségbe hoz, értékkel ruház fel valamit, mert tudatosan előnybe részesíti azt más dolgokkal /tulajdonságokkal/, személyekkel szemben, s szisztematizál, hierarchizál.

4. Azért, hogy az eddig elmondott összefüggések érzékletesebbek és behatóbban tárgyalhatók legyenek, néhány olyan, a szociálpszichológiában napjainkban divatban lévő teóriát ismertetünk, amelyek egyébként is konzisztensek egymással többé-kevésbé /nem csak az köti össze őket, hogy divatosak/. A szimpátia és a hasonlóság érték-tételezésének néhány sajátosságáról, majd az együttműködés-versengés és az igazságos elosztás értékstruktúráinak jellemzőiről fogunk beszélni.

5. Mindenekelőtt Maisonneuve igen eredeti szemléletű tanulmányára hagyatkozunk, amely a kedvelt egyének megismerésének folyamatát a hasonlóság felfedezéseként

értelmezi. Maisonneuve a beleélés Scheler-től származó fogalmát vezeti be azért, hogy feltehesse alapvető kérdéseit:

1. Azokat, akiket szeretünk, illetve akiktől távol tartjuk magunkat, tárgyilagosan vagy nem tárgyilagosan észleljük-e?
2. Azokat, akiket szeretünk, illetve nem kedvelünk, más-ként észleljük-e, mint akiket ismerünk ugyan, ám érzelmileg semlegesek számunkra?
3. Milyen kép alakul ki bennünk a szeretett, illetve nem szeretett egyénekről - a saját magunkról kialakított képhez viszonyítva?

Minden rokonszenvi-ellenszenvi viszony tartalmaz egy értékelési folyamatot, s ennek az axiológiai proceszuszusnak a számbavétele kiemeli a kedvelés és a hasonlónak tulajdonítás összefüggését. Maisonneuve szerint:

"... barátainknak olyan kedvező vonásokat tulajdonítunk, melyeket önmagunkban is feltételezünk vagy éppen nem találunk: ugyanakkor visszautasítjuk, hogy /a többség szemében/ kedvezőtlen jellemvonásaik lehetnek, kivéve talán, ha azokat mi nem ilyeneknek ítéljük, és hajlandóak vagyunk becsületbeli kérdést csinálni egy kis 'különcség' végett."

Szociálpszichológiai kísérletek arról tudósítanak, hogy a személyiség magához hasonlóbbnak tartja azokat, akiket kedvel, mint azokat, akiket elutasít; a kedvelt személyek inkább hasonlítanak saját én-ideáljukhoz, mint a nem kedvelt egyének; s végül: a rokonszenves egyéneket egymáshoz is hasonlókként észlelik.

A hasonlóság, a hasonlítás problémája egyébként a jelenkori szociálpszichológia egyik központi kérdése. Csofol ezt mint a személyiség "saját magasabbrendű konformitását" aposztrofálja. Csofol azt állítja, bizonyos

magatartásokat nem lehet másként magyarázni, csak szimultán módon - mint a szociális konformizmus keresésének jelenségét és mint a szociális differenciáció keresését. A személyiség "saját magasabbrendű konformitása" értékelő folyamatában nyilatkozik meg. Akár természetesen, akár laboratóriumi /kísérleti/ szituációt veszünk is alapul, a személyiség mindenekelőtt jól vagy rosszul, de felismer /vagy felismerni vél/ az éppen aktuális kiscsoportra jellemző valamely értéket, melyet normaként fog fel, s megpróbálja érzékeltetni: ő is eszerint az érték /norma/ szerint viselkedik - azaz konform. Konformitása mindazonáltal olyan, hogy úgy igyekszik feltüntetni: az észlelt érték rá még jobban, magasabb szinten jellemző, mint a csoport bármely más tagjára.

6. Az itt említett szimpátiára és hasonlóságra /mindkettő sajátos érték-tételezés/ éppolyan modellálási törekvés jellemző, mint az együttműködés-versengés klaszszikus szociálpszichológiai teóriájára. Ennek a modellálási törekvésnek a lényegét úgy fogalmazhatnánk meg: ideologikus helyzeteket számításon kívül hagyhatónak tart. Vagy egyszerűbben: olyan antropológiai minőségnek véli az elmélet kulcsfogalmai által jelzett entitásokat, amelyek semmilyen társadalmi-szociális miliőben sem módosulnak.

7. Lássuk ezután az együttműködés-versengés teóriájának lényegét úgy, ahogyan azt Kelley és Stahelski exponálta.

Kelley és Stahelski azt tárták fel, hogyan alkotnak képet más személyektől önmaguknak az egyének. Következtetéseiket a társadalmi élet széles szektoraira vonatkoztatták, alkalmasnak állítva konklúzióikat a társadalomlélektan területén folyó kutatások ösztönzésére. Egy kölcsönhatási helyzetben arra voltak kíváncsiak: vizsgálati személyeik partnereiket konstatálják és figyelembe

veszik-e vagy sem? Kísérletünk előtt tipologizálták a vizsgálati alanyokat. Versengőknek kategorizálták azokat, akik kijelentették: magamnak játszom a másik ellen; együttműködőknek kategorizálták azokat, akik úgy nyilatkoztak: éppen annyira érdekel partnerem játéka, mint a sajátom. /A "játszás" és a "játék" általánosabban "magatartástanúsítást", "magatartásmódot" jelent./ A kategorizálást követően a vizsgálati személyekből három módon alkottak párokat: létrehoztak homogén /két versengő, illetve két együttműködő személy/ és vegyes párokat. A játék befejezését követően /e játék a "fogoly dilemmája", leírását később adjuk/, a kísérletben résztvevő személyeknek nyilatkozniuk kellett: mi volt partnerük kezdeti szándéka? Azt találták, hogy az értékelési hibák gyakoribbak vegyes párok esetében; versengő alanyokat jól ítélnék meg versengő és együttműködő alanyok egyaránt - együttműködő alanyokat viszont általában a hasonlóak /együttműködők/ kategorizálnak jól /a versengők önmagukhoz hasonlóknak vélik őket/.

A konkrét társadalmi szituációtól függetlenül tipologizálhatjuk Kelley és Stahelski szerint az embereket - a versengés iránti fogékonyságuk, illetve az együttműködésre való hajlandóságuk merev sajátosságként van bennük. S éppen mert az együttműködés az életképebb társadalmi állapot, gondot okoz a versengő genotípusú egyedek eluralkodása.

A "fogoly dilemmája" játék beígért leírását a következőképpen adhatjuk meg. A vizsgálati alanyoknak azt kell elképzelniük, hogy foglyok, s egy társukkal bíró elé kerülnek, aki konfliktushelyzetbe hozza őket. Felkínálja:

- ha egyikük sem vall, mindketten szabadok lesznek;
- ha mindketten vallanak, mérsékelt büntetésben részesülnek;

- ha egyikük vall, a másik pedig nem akkor a vallomást tevő szabad lesz és jutalmat kap, míg társát, aki nem vall, szigorú büntetés sújtja.

A fiktív szituáció lényege az tehát, hogy alternatív helyzetbe kerülnek a vizsgálati alanyok. Amennyiben a vizsgálati alany úgy dönt, hogy nem vall, ezzel szerencsés helyzetbe is hozhatja magát /abban az esetben, ha társa szintén így határoz/, de a legrosszabbat is várhatja /ha ugyanis társa vallomást tesz, az ő büntetése szigorú lesz/. Ha úgy dönt, hogy vallomást tesz, ezzel elérheti, hogy büntetését mérsékeljék /akkor, ha társa is vall/; ám ha társa nem tesz vallomást, szabadlábra kerülése mellett még jutalomban is részesül.

Mármost a versengő genotípust versengés iránti fogékonysága eleve a vallomástevésre ösztönzi, míg az együttműködő genotípust együttműködésre való fogékonysága a hallgatásra készíti. Bonyolítja ezt az egyszerű képletet az, hogy a másiktól is számot kell adniuk, s ez Kelley és Stahelski már jelzett felfogása szerint azt fogja eredményezni, hogy az együttműködő alany versengőnek vélt partner esetében stílust válthat: esetleg hajlandó lesz versengő módon viszonyulni; ám versengő alany semmiképpen sem fogja stílusát változtatni, nem lesz más mentalitásúvá.

8. A versengő típusú személyiség stílusváltásra való képtelensége persze felel Codol említett koncepciójával: ha Kelley és Stahelski elméletét fogadjuk el, korlátoznunk kell azon codoli állítás érvényességét, amely szerint abból a célból, hogy a másik jó képet alkosson róla, a személyiség hajlik annak hangoztatására - ami az adott társadalmi helyzetben érvényben lévő normáknak megfelel, tehát konform, stílusváltó.

9. Emlékeztetünk: kifogásoltuk Codol és a Kelley-Stahelski szerzőpár fiktivitását, azt tehát, hogy időtlen, társadalomfüggetlen modellek leírását nyújtják. Az igazságos elosztás értéktételezésének deutsi elméletét nem minősíthetjük az előbbi kritikával, s már csak ezért is érdemes befejezésül ezzel foglalkoznunk.

Deutsch metodikai kifogásokkal illeti a kortárs szociálpszichológiát, mondván: túlságosan szűkkörű vizsgálódásokból túlságosan általános /elvonó/ konklúziókhoz jutnak művelői. Az igazságos elosztás feladata akkor adódik szerinte, amikor valamely ritka, nem mindenki által megszerezhető érték elnyerése a tét, vagy akkor, amikor valamely "negatív érték" sokaknál elkerülhetetlenül jelentkezik. Deutsch figyelmeztet: a forgalomban lévő, sok kutató által preferált méltányossági elmélet az arányosságot véli az igazság kánonjának, kizárva a mindenkinek egyenlően és a mindenkinek szükségletei szerint elosztási elveket. Ez a redukció - többek között - nyilván annak is betudható, hogy a méltányossági elmélet piaci-gazdasági orientációjú - s szemlélete szerint a gazdasági értékek és a gazdasági racionalitás a társadalom minden létszféráját áthatja /érvényes például a szertők között, s a szülő-gyermek közötti kapcsolatra is/. Nagyon fontosnak állítja Deutsch azon kérdés megválaszolását: mi segíti leginkább elő - gazdasági nehézségek esetén - az egyén és a közösség erőinek intenzív mobilizálódását? Felelete szerint a döntő tényező ilyenkor: a nehézségekből /a "csapásokból"/ mindenkinek igazságosan részesüljön. S ha ezt sikerül megvalósítani, akkor az önbecsülés sem és a csoportsszolidaritás sem fog csökkenni.

10. É rövid, s tényleg csak néhány kurrens szociálpszichológiai elméletet jellemző szemlényt illendő - a bevezetőnkben mondottakhoz visszatérve - tanulságok levonásával zárni. Áttekintésünk nem ingatta meg azt a hitünket, amely szerint az alapvető értékek segítségével

történő valóságelrendezés elemei: genetikailag diszponált igénye a személyiségnek. Ha csak az általunk említett preferenciákat tekintjük is: a szimpátia, a hasonlóság, az együttműködés-versengés és az igazságos elosztás olyan - filozófiatörténetileg is belátható, nagymultú - artikulációs lehetősége a személyiségnek, amelyről nem mondhat le. De ez csak egyik oldala az igazságnak. A teljességhez az is hozzátartozik, hogy az említett értékek mintegy "irracionális" lehetőségként vannak jelen mindaddig, amíg a szocializáció ki nem teljesíti őket. Az ugyanis, hogy valaki kit miért tart szimpatikusnak, kihez hasonlítja magát, együttműködik-e, avagy verseng, s kikkel, hogyan; elfogadja-e az igazságos elosztás elvét, s mit ért rajta - nem pusztán elemei intenció dolga, hanem a kontextusé is. A kontextus pedig - ebben az esetben - a kor és a társadalom: a nagy- és kiscsoportok értékstruktúrája, mint meghatározó momentum. Az értékek alapján való tájékozódás primér, veleszületett szükséglete az embernek. Az egyes értékek elsajátításának, megszerkesztésének mozzanata azonban már tipikusan szocializációs aktus, melynek körülményeit a szociálpszichológia is segíthet feltárni.